

Osmanlı Ekonomi Politikleri'ne Yeniden Bir Bakış

Mehmet Bulut*

Özet

Tarihte Osmanlı Devleti'nden daha uzun ömürlü ve daha geniş coğrafyaya hükmeden imparatorluklar oldu. Fakat bunların hepsi modern kapitalizm öncesi dönemin imparatorluklarıydı. Osmanlıların özgün tarafı modern kapitalizmin ortaya çıkışı ve yükselişi döneminde bu sistemin ve aktörlerinin yanı sıra onlarla iç içe bu kadar uzun bir dönem ayakta kalmış olmalarıdır. Modern kapitalizmin merkez ülkelerinin hemen hepsi Avrupa kıtası dışındaki Asya, Afrika ve Amerika'da Osmanlıların en geniş sınırlara ulaştığı dönemde gelişmelerde etkin bir şekilde rol oynadılar. Buralarda sömürgeler edindiler ve uzun süre iktisadi kaynakları kontrol ettiler. Deyim yerindeyse Avrupa merkezli ortaya çıkan modern sistemin hakim güçleri Osmanlı coğrafyası dışındaki tüm coğrafyalara hükmetmeyi başardılar. Ancak Osmanlı coğrafyasında benzer gelişmeler yaşanmadı. Şüphesiz bu gerçekliklerin arkasında bir çok ekonomik, sosyal, siyasal, askeri, coğrafi, kültürel ve tarihsel nedenler vardır ve bu nedenlerin analize konu edilmesi gerekmektedir. Bu gelişmelerde Osmanlı ekonomi politiklerinin belirleyici bir etkisi ve rolü olduğunda hiç kuşku yoktur. Bundan dolayı Osmanlı ekonomi politiklerinin özellikleri, temel dinamikleri, özgün yanları, çağdaşlarıyla benzerlikleri ve farklılıkları bu çerçevede ayrı bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada bu alandaki fotoğraf biraz daha belirginleştirilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlılar, Avrupa, iktisat, iktisadi zihniyet, ekonomi politik, merkantilizm, kapitalizm, serbestlik, kontrol ve müdahale, kapitülasyon.

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İktisat Bölümü - Ankara / Türkiye
mehmetbulut@ybu.edu.tr

Giriş

Üçüncü bin yıla girerken Türk iktisat tarihçiliğinin ulaştığı birikim Osmanlı dönemi ekonomik durum ve izlenen politikalarla ilgili hakim yargılar konusundaki şüpheleri arttırmaktadır. Osmanlıların ekonomiyle ilgisi var mıydı ki ekonomi politikğinden¹ söz edilebilsin, diyenler yanında uzun bir dönemdir Osmanlı Devleti'nde ekonomiyle daha çok gayrimüslimlerin ilgilendiği, bu nedenle ticaret ve sermaye konularında bu unsurların söz sahibi oldukları yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Şerif Mardin (1990) Osmanlıların “gaza”ya yöneldikleri için “verimlilik”ten uzak bir iktisadi yaklaşımı benimsediklerini ve kâr, kazanç gibi olgularla pek ilgilenmediklerini düşünmektedir. Geniş Osmanlı coğrafyasında Müslümanların tarımsal faaliyetlerle meşgul olduğu, kârlı olan ve sermayenin yoğunlaştığı ticaret ve zanaat alanındakileri büsbütün Yahudi, Ermeni ve Rum gibi gayri müslim unsurlara terk ettikleri de ileri sürülmektedir (Kurat 1976). Bu yaklaşımın devamı olarak da Osmanlıların dış ticarete zaten önem vermediklerinden bu alanın hiç bir zaman fazla gelişmediği (Mardin 1990,55) ve uluslararası ekonomik ilişkilerde ülke içindeki yabancı unsurların tartışmasız hakimiyetinden bahsedilebilmektedir. Bazılarına göre bu yaklaşımlarda ayrıca dinin (İslamiyetin) de önemli bir rolü bulunmaktadır.²

Fernand Braudel (1972) Osmanlı coğrafyasının tarım, ticaret ve sınai faaliyetleriyle kendi başına bir dünya ekonomisi olduğunu belirtirken, Daniel Panzac (1992) bu geniş ülkede XVIII. yüzyılın sonlarına kadar iç ticaretin dış ticaretin en az iki katı düzeyinde seyrettiğini ileri sürmektedir. Avrupa'da Balkanlar'dan Asya'da Kızıldeniz'e, Karadeniz'den Afrika'nın ortalarına kadar hem deniz ve hem de karasal alanda geniş bir hakimiyeti bulunan Osmanlı Devleti'nde iç ticaret hinterlandı dikkate alındığında bu yaklaşımların önemli bir gerçekliğe işaret ettiği düşünülebilir. Uluslararası ekonomik ve ticari ilişkilerde doğu-batı, kuzey-güney ekseninde kendilerini merkeze konumlandıran ve kendileri dışındaki dünyanın ilgili dönemlerdeki etkili ekonomik ve siyasal aktörleriyle (ülkeler) süreç içinde belirlenen ekonomi politik çerçevesinde ilişki geliştiren Osmanlıların bu konularını ve yaklaşımlarını XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmeye çalıştıkları söylenebilir.

Osmanlı ekonomi politikğinin tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılabilmesi için bu devletin ve onun temel aktörlerinin kendilerini konumlandıkları bu “merkez” bağlamında içeride ve dışarıda ekonomik alandaki etkinlikleriyle ilgili şu ana kadar yaygın olarak kabul edilen görüşlerin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Doğubatı, kuzey-güney eksenli³ “merkez” konumundaki bu ekonomik ve siyasal gücün oluşumu ve gücün

sürdürülmesi için izlenen ekonomi politikte Müslüman-gayri müslim, hatta yerli-yabancı gibi ayırımların klasik dönem olarak kabul edilen 1450-1850 arasında çok da önemli olmadığı söylenebilir. Kendilerini “merkeze” konumlandıran Osmanlılar’ca benimsenen ekonomi politikte üretici (müslim, gayri müslim, tüccar, esnaf, köylü gibi), yönetici, ilim ve düşünce adamlarının etkinlikleri ve sistem içindeki konumları son derece önemli gibi görünmektedir.

Geniş Osmanlı coğrafyasında ağırlıkları değişmekle birlikte iç ve dış ticaret yanında ve ekonomik faaliyetlerde müslüman ve gayri müslim unsurların etkili olduklarını gösteren çalışmaların sayısı giderek artmaktadır.⁴ Esasen Osmanlı toplumu heterojen bir toplum olduğu için bu yapı içindeki ekonomik aktörlerin farklılıkları belirgindir. Bu çerçevede Osmanlı ekonomi politikğinde farklı toplumsal kesimlerin farklı rolleri olması tabii bir durum olduğu kadar farklı dinlere mensup Osmanlı vatandaşlarının ekonominin çeşitli alanlarında belli başlı konularda ön plana çıkmış olmaları belki de sistemin gereğiydi. Klasik güçlü imparatorlukların bir özelliği olarak da kabul edilen bir yaklaşım olarak Osmanlı ekonomi politikğinin özelliklerinden biri de farklılıkları zaaf değil bir güç olarak değerlendirebilmiş olmasıdır. Bunun yanında ilgili dönemlerde dünya ekonomisindeki gelişmeler ve yaşanan coğrafyanın gerçeklikleri ve gereklilikleri de izlenen ekonomi politikte etkili olmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin bulunduğu coğrafya zor bir coğrafyadır. Tarih boyunca bu coğrafyada etkili olmuş devletlerin temel özelliklerinden biri de kendi önceliklerini belirleyerek izledikleri ekonomi politikğın ilgili dönemde dünyadaki gelişmelerle zıtlaşan değil uyumu gözeten bir niteliğe sahip olmasıdır. Bu coğrafyada hüküm sürmüş devletlerin dünya ekonomisindeki etkinlikleriyle izledikleri ekonomi politikalarının niteliği arasında genelde bir paralellik olduğu söylenebilir. İzlenen ekonomik politikalarda iç dinamikler kadar dış dinamiklerin de etkili, hatta zaman zaman belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Şartların zorlaması veya başka nedenlerle dünyadaki dengeleri ve gelişmeleri dikkate almayan ve nehri tersine akıtmayı önceleyen politikalar bu coğrafyadaki devletleri genelde zora sokmuştur. Tarihsel olarak en önemli medeniyet havzası olarak kabul edilen Bereketli Hilal (Diamond 2003) bölgesinde farklı ırklara ve dinlere mensup bir çok toplum hayatını sürdürmüş, farklı devletler kurulmuş ve Akdeniz’i çevreleyen bu havza, uzun bir dönem dünya ekonomisinde merkezi bir rol oynamıştır.

Osmanlıların klasik dönemde çağdaşları Batı’daki merkantilist devletlerden belirgin düzeyde farklı politikalar izledikleri genel kabul gören yaklaşımlardan biridir. İlgili dönemlerde dünya ekonomisinde yaşanmakta olan deği-

şim, başta Avrupa'daki ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e kayması olmak üzere Avrupa'nın doğuya ve batıya doğru genişlemesi gibi gelişmeler dikkate alındığında yaşanmakta olan konjonktürle Osmanlıların izledikleri ekonomi politik arasında belli ölçüde birbirini tamamlayan unsurlar olduğu söylenebilir. Dünya ekonomisindeki değişim ve dış dinamikler göz ardı edilerek yapılacak bir analiz ilgili dönemdeki Osmanlı ekonomi politikğinin tutarlı bir bütünlük içinde anlaşılmasını güçleştirecektir.

Osmanlı Devleti coğrafi olarak Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmasının da etkisiyle izlenen ekonomi politikalarında tüm bu coğrafyalardaki gerçekliklerin etkisi açıktır. Bununla birlikte kendine özgü yönü de dikkat çekicidir. Osmanlıların kurdukları iktisadi ve sosyal düzende hakim oldukları coğrafyalardaki çevre koşulları ve değişen dünya koşulların yoğun etkisi vardır. Bununla birlikte dünyaya, hayata ve ekonomiye bakışlarında, izledikleri politikalarda tek yanlı serbestliğı (liberal) veya mutlak merkeziyetçiliğı (sosyalist) tercih ettiklerini söylemek güçtür. Osmanlıların izlediğı ekonomik politikalarda ilgili dönemde gelişen dünya kapitalizmiyle uyumun izleri bulunmakla birlikte klasik dönemde kendi önceliklerinin derin etkisi görülmektedir.

Üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti'nin çok farklı kesimlerden oluşan toplumunun önceliklerini dikkate alarak dünya ekonomisindeki gelişmelerle uyumlu bir ekonomi politik süreci hayata geçirmeyi önemsediyi açıktır. Osmanlı Devleti'nde klasik ve modern dönem ayırımı bu alanda belirgin farklılıklara işaret etmekle birlikte dünya ekonomisindeki konjonktürel gelişmelerle bu coğrafyada hayata geçirilen ekonomi politikaları arasında, çoğu zaman, sonuçları itibariyle zıtlıktan ziyade uyumdan söz etmek daha doğru olabilir.

Osmanlı Ekonomi Politikğiyle İlgili Yaklaşımlar

Osmanlı ekonomi politikği ile ilgili kesin yargıya varmak için elimizdeki çalışmaların yeterli olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte alanda bu güne kadar yapılan çalışmaları beş grupta toplamak mümkündür. Osmanlı ekonomik zihniyeti ve ekonomi politikği konusunda anılmaya değer nitelikteki ilk yayınlar hiç şüphesiz merhum Sabri Ülgener'in (1981) çalışmalarıdır. Batı'da üretilmiş yaklaşım ve paradigmalardan hareketle Osmanlı zihniyeti ve ekonomi politikğini tanımlamaya çalışan Ülgener'in yaptığı araştırmaları bu anlamda son derece önemlidir. Ülgener'in, zihniyetin Osmanlı iktisadi gelişmeleri üzerindeki etkisine değinen ilk düşünürlerimizden biri olması, özellikle ortaya koyduğı ufuk ve kapsamın hala olduğu yerde durması, çalışmalarının önemini daha da arttırmaktadır.

İnsanla ilgili bir bilim olan iktisat ile toplumsal ahlak arasında sıkı bir bağ olduğunu düşünen Ülgener, zihniyetin bu çerçevede iktisadi gelişmede Weberyen bir yaklaşımla belirleyici olduğu inancındadır. Ülgener, Weber'in (1968) Avrupa kapitalizminin ruhunu Protestan ahlakının belirlediği iddiasından yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışmış ve Türk toplumundaki ekonomik geri kalmışlığın temelinde tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan kanaatkarlığın belirleyici etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Toplumdaki tüm ekonomik aktörleri tasavvufla ilişkili kabul etmesi Ülgener'i böyle bir sonuca ulaştırmış gibi görünüyor. Oysa Osmanlı toplumu öncelikle heterojen bir nüfus yapısına sahipti. En güçlü olduğu XVI ve XVII. yüzyıllarda nüfusun ekseriyeti gayri müslimdi. Bu bağlamda nüfusun yarısından fazlasının Ülgener'in analizinin dışında kalmış olması muhtemeldir. Diğer yarıdaki müslüman nüfusun tümünü tasavvuf ve tarikatlarla doğrudan ilişkili kabul etmek de tutarlı değildir.

Görüldüğü gibi Osmanlı toplumundaki ekonomik aktörlerin önemli bir bölümü tasavvuf etkisi dışındadır. Son olarak tasavvufla doğrudan ilişkisi olan şehirdeki esnaf, zanaatkar ve tüccarlar ile tüm tasavvuf ekollerindeki ekonomik aktörlerin Ülgener'in resmettiği anlamda "pasifist" bir tutum takındıkları ve dünya işlerinden uzak durmayı öğütlediğini varsaymak ciddi bir tartışma konusudur. Ömer Lütfi Barkan'ın (1942) "Kolonizatör Türk Dervişleri" ile ilgili çalışması tasavvufun etkisinin ekonomik ve sosyal alanda negatif olmaktan ziyade pozitif etkisi olduğunu göstermektedir.⁵

İkinci yaklaşım biçimi ise Mehmet Genç tarafından ortaya konulan ve yapıdan (*structure*) hareketle ekonomik zihniyeti belirlemeye yönelik çalışmalar. Merkantilist dönemde Osmanlı ekonomi politikasının belirlenmesinde provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik gibi üç temel öğenin önemli bir rolü olduğunu düşünen Genç, farklı bir ekonomik anlayışı gündeme getirmektedir. "Devlet bir çok iktisadi fonksiyon görmekte ve bu faaliyetler esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte ancak bu fonksiyonlar ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet gösteremez, ekseriya siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç içe birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu" (2000: 44). Osmanlı ekonomik zihniyetini empatik bir yaklaşımla açıklamaya çalışan Genç'in Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasındaki önemi son derece açıktır. Osmanlı toplum ve ekonomisinde etkin ve yetkin konumda bulunan kişilerin hangi saiklerle hareket ettiklerini açıklayan Genç, bu bağlamda özellikle dünyadaki gelişmeler karşısında kayıtsızlık gibi bir durumun söz konusu olmadığını vurgulamaktadır. Genç'in yönetici elit merkezli yaklaşı-

mının Osmanlı'da izlenen ekonomik politikaların ve bu politikaların arkasında yatan temel nedenlerin anlaşılmasında ayrı bir önemi bulunmaktadır. Genç'in açıklama modelinde -kendisi bunu açıkça belirtmese de- merkantilizmin zıddı bir yaklaşımın Osmanlı ekonomi politikği olarak anlaşılması riski taşıdığı söylenebilir. Oysa Osmanlıların zaman zaman özellikle tüccar sınıfına verdikleri inisiyatif ve desteğin Batı Avrupa'daki merkantilist devletlerle paralellikler taşıdığı da görülmektedir. Özellikle kaliteli mal üretiminin denetimi anlamında esnaf ve zanaatkarlar üzerindeki sıkı kontrolleriyle Batılı merkantilist devletlerden farklılaşan Osmanlılar tüccarlar konusunda ise esnek bir yaklaşıma sahip oldukları bilinmektedir.

Toplumunda tüccarın geniş hareket serbestisine rağmen Batı Avrupa'daki gelişmeler Osmanlı'da görülmedi. Kapitalist sistemin merkez gücü konumundaki burjuva sınıfı Osmanlı toplumunda ortaya çıkmadı veya çıkamadı. İktisadi hayatta "burjuva" tipi Avrupa kapitalizminin temel ögesi iken, "ahi" tipinin Osmanlı sisteminde merkezi bir rol oynadığını düşünen Tabakoğlu, bu yapının Selçuklular'dan alınan en önemli miras olduğuna işaret etmektedir (1994). Osmanlı ekonomi politikğinin anlaşılmasında üçüncü açıklama modeli olarak kabul edilebilecek "ahilik" yaklaşımının İslam toplumundaki kardeşlik ve paylaşma anlayışından kaynaklandığı ve bu anlayışın Osmanlı toplumunu derinden etkilediği düşünülmektedir. Bireysel, kurumsal ve toplumsal alanda Osmanlılar ile Avrupalılar arasında bir farklılıktan söz ediliyorsa acaba ahilik zihniyetinin farklılığı burada ne kadar etkili olmuştur? Bu zihniyetin ekonominin örgütlenmesinden çalışma ilişkilerine, üretimden bölüşüme kadar bir çok alanda önemli sonuçlar doğuracağı şüphesizdir.

Osmanlı ekonomi politikği konusunda dördüncü olarak anılmaya değer açıklama modeli Şevket Pamuk'un (2005, 2008) öncülük ettiği ve adına "Osmanlı pragmatizmi" denilen modeldir. Pamuk'a göre Osmanlılar İslam dinine bağlı kişiler olarak zamanın ve şartların gereği olarak ekonomik alandaki uygulamalarda son derece esnek davranabiliyorlardı. Faiz ve müsadere alanındaki uygulamalara işaret eden Pamuk Osmanlı pragmatizminin zaman zaman dini ilkeleri zorladığını belirtir. Pamuk, ayrıca Osmanlı Devleti'nin ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını sürekli ve kapsamlı bir müdahalecilik olarak nitelendirmenin doğru olmadığını düşünmektedir. Osmanlıların ekonomik alandaki müdahalelerinin seçici müdahalecilik olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatini taşıyan Pamuk bu anlayışın XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini yazar (2005: 91). Bir dış dinamik olarak değerlendirilebilecek savaşlar nedeniyle mali dengelerin bozulmasıyla ilgili yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir

müdahalecilik döneminin başladığını ve bu sürecin XIX. yüzyılda devam ettiğini ileri süren Pamuk'a göre, bütün bunları duruma göre serbestlik veya müdahaleciliği hayata geçiren Osmanlı pragmatizmi olarak nitelendirilmek gerekmektedir.

Yaşayan en önemli tarihçilerimizden Halil İncalcık'ın genel tarih çalışmaları içinde Osmanlı ekonomi politikasında "adalet" ve "bolluk ekonomisi" merkezli sistem yaklaşımını beşinci açıklama modeli olarak belirtmek gerekir. İncalcık Osmanlı sistemindeki 'adalet' kavramının sadece siyasal alanla sınırlı olmadığını sosyal ve ekonomik boyutunun da ihmal edilmeyecek kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Adaletin yönetici elit için bu görevleri ifa etmedeki meşruiyetin temeli olduğunu belirten İncalcık bu çerçevede başlangıçtan itibaren "bolluk ekonomisi" anlayışının Osmanlı ekonomi politikasındaki rolüne işaret etmektedir (İncalcık 2004). Klasik dönem Osmanlı ekonomi politikasında adalet ilkesine dayalı olarak arz yönlü iktisat politikalarının yönetici elit için temel öncelik olduğu görülmektedir. İncalcık'ın "adalet" ve "bolluk ekonomisi" yaklaşımının Osmanlı yönetici elitindeki yansımalarının bir göstergesi anlamında, Sinan Paşa'nın *Marifetnamesi*'ndeki tespitler açıklayıcıdır. "Ülkedeki tüccarlara iyi davran, her zaman onları koru, kimsenin onlara kötü davranmasına izin verme, kimsenin onların düzenini bozmasına izin verme, çünkü onların ticareti ile memleket zenginleşir ve onların malları sayesinde dünyada ucuzluk yayılır, onlar aracılığıyla sulanın yüce şöhreti çevredeki ülkelere taşınır ve onlar tarafından ülkenin zenginliği artar" (İncalcık 2004: 82). Belgelerde sıkça vurgulanan "ibadullahın terfi-i ahvali" (Allah'ın kullarının durumunu (iktisadi, sosyal vb.) daha iyi bir noktaya ulaştırmak veya iktisadi kavramlarla ifade edersek toplumdaki her ferдин bireysel refahını yükseltmek) padişah başta olmak üzere diğer tüm yönetici elit için izlenen ekonomi politikte "başarı" kriteri olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında yukarıda anılan çalışmalar ve bu çalışmaların öncülerinin katkıları açıktır ve gerçekten çok değerlidir. Ancak Osmanlı ekonomi politikasının tutarlı bir bütünlük içinde daha açık bir biçimde ortaya çıkabilmesi için, özellikle iç dinamikler bağlamında bu dünyanın kendi içinde o dönemlerdeki ulema sınıfı ve düşünce adamlarının iktisadi konulardaki yaklaşımlarının da keşfedilmesine gerek vardır. Osmanlı dünyasındaki yönetici elitin ve ekonomik aktörlerin yaklaşımları ve davranışları Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında son derece önemlidir. Ancak en az bunlar kadar önemli olan düşünür ve ulema sınıfının ekonomiyle ilgili yaklaşımları ve bunların sonuçlarıdır. Çünkü Osmanlı'daki sistem içinde önemli bir konumda bulunan ilim ve düşünce

adamlarının hem karar alıcı ve uygulayıcı yönetici sınıf ve hem de ekonomik aktörler üzerinde etkileri olduğu dikkate alınması gereken bir olgudur.

Nasıl ki Modern Avrupa ekonomisini ve ekonomi politigini anlamak için 1500-1750 dönemi için merkantilist düşünörlere ve 1750-1870 dönemi için de klasik iktisatçılarının düşünöcelerine bakma ihtiyacı hissediyorsak aynı dönemdeki Osmanlı ekonomi politigini anlamak için de o günün Osmanlı düşünörleri ve ulemasının düşünöcelerine ve yaklaşımlarına bakmamız gerekmektedir. Özellikle klasik dönem Osmanlı ekonomi politiginin tutarlı bir bütönlük içinde anlaşılabilmesi için yönetici elit yanında aynı dönemlerde özellikle belli başlı ilim ve düşünöce adamlarının yaklaşımları da dikkate alınmalıdır.

Burada Osmanlı toplumundaki iki çeşit ilim ve düşünöce adamı tipinden söz edilebilir. Yönetici elite yakın çalışan ve onlarla paralel düşünöyenler ile bunlara muhalif daha sivil olarak değörlendirilebilecek düşünörlere ve alimler. Bu çerçevde bu satırların yazarı tarafından *I. Türk İktisat Tarihi Kongresi*'nde sunulan bir tebliğde Osmanlı ilim ve düşünöce adamlarından Kınalızade Ali Efendi ile Birgivi Mehmet Efendi'nin iktisadi alandaki düşünöceleri Batı'daki çağdaşları olan merkantilist ölkelerin belli başlı düşünörleriyle mukayese edilmiştir (Bulut 2007). Aynı dönemlerde Avrupa'da merkantilizmin temel ilkeleri doğrultusunda düşünöce serdeden batılı düşünörlere mukayese edildiğinde Osmanlı ilim ve düşünöce adamlarının çok farklı saik ve önceliklerle düşünöceler öne sürdükleri anlaşılmaktadır. Avrupalı merkantilist düşünörlere başta kendi bireysel çıkarları olmak üzere kendi milli devletlerinin iktisadi önceliklerine yoğunlaşırken Osmanlı düşünörlünün hayatı bir bütönlük içinde değörlendiren ve iktisadi konuları diğöer sosyal, siyasal ve ahlaki konulardan ayrı ele almadıkları ve bireysellikten uzak, kendilerini aşan bir evrensellik ve bütönlük içinde analiz ettikleri dikkat çekmektedir. Başta burada anılan Kınalızade Ali Efendi ve Birgivi Mehmet Efendi olmak üzere klasik dönem Osmanlı ulemasının genel olarak coğrafi sınırları da aşan bir dünya tasavvuru⁶ çerçevesindeki bir ekonomi politik yaklaşımı benimsedikleri ve özellikle yönetici elite bu yönde etki ettikleri belirtilebilir.

Serbestlik temel ilke olmakla birlikte arz ve talebi dengede tutmak için gerektiğinde fiyat müdahaleleri ve kâr haddi tespiti gibi uygulamaların Osmanlılar için tabii bir durum olduğu görölmektedir. Osmanlı düşünörlü ve ulema sınıfı geniş toplumsal kesimlerin refahı için devletin müdahalesini gerekli görüp bunun dışındaki müdahaleleri normal değörlendirmezken aynı dönemde Avrupa'da devlet-töccar işbirliği anlayışı içinde kendileri de çoğu zaman iş adamı olan merkantilist düşünörlere devletin töccarın

kârını maksimize edebilmesi için her türlü imkanı hazırlamaya çalışması gerektiğini, sonuçta devletin geniş toplumsal kesimleri gözetmek yerine belli bir sınıfın çıkarlarına hizmet etmesini çok tabii ve hatta gerekli bir durum olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı yönetici sınıfının kuruluşundan son dönemlere kadar şehirlerde aşırı zenginleşmiş bir sınıfın ortaya çıkışını engellemeye dönük müsadere vb. gibi tedbirlerin hayata geçirilmesinde düşünürler ve ulema sınıfının etkisi tartışılmaz bir biçimde belirgindir. Bunun, uygulamalarda siyasal olduğu kadar toplumsal ve ekonomik alandaki meşruiyetin temeli olduğu da söylenebilir. Yine Osmanlı ulema sınıfının ekonomik ve sosyal hayatta önemli bir ağırlığı bulunan vakıflar konusunda ve özellikle de devletin vakıflarla ilgili tasarrufları konusundaki yaklaşımları da bu bağlamda özellikle anılmaya değer niteliktedir.⁷

Günümüze kadar bir çok çalışma yapılmış olmakla birlikte Osmanlı iktisadi ve sosyal hayatında vakıfların oynadığı rolün tüm yönleriyle gün yüzüne çıkarıldığını söylemek güçtür. Geniş Osmanlı coğrafyasında bölgeler arası ticareti geliştirmek için özellikle vakıfların altyapı hizmetlerindeki öncülüğü ve katkılarıyla dönemin zor ulaşım koşulları içinde maliyet avantajı sağlanarak kilometrelerce mesafelere karadan mal transfer edilebilmesi üretim ve ticaretin gelişmesinde hayati düzeyde rol oynadığı söylenebilir.

Günümüzde belediyeler yanında bayındırlık ve sosyal güvenlik anlamında faaliyet gösteren kurumların yaptıkları görev ve çalışmaların önemli bir bölümü Osmanlılar döneminde vakıflarca ifa edilmiştir. Bu kurumların toplam bütçe büyüklüklerinin genel bütçe içindeki oranları dikkate alındığında vakıfların ve bu tür kurumlardaki aktörlerin rolünün Osmanlı ekonomi politikasının anlaşılmasında ayrı bir önemi olduğu daha açık bir biçimde anlaşılacaktır. “Gerçekten de, vakıflar sayesinde ki güçlü devlet tarafından mülkiyet haklarının çiğnenmesi engellenmiş; İslam medeniyetinin zengin mimari mirası finanse edilip yüzyıllarca korunabilmiş; mahalleler maddî bunalıma düşen bir devlet tarafından bindirilen ağır vergi yükünü kaldırabilmiş; arazilerin İslam hukuku gereği aşırı parçalanması önlenmiş; yaşlılık ve maluliyet maaşları verilebilmiş; bir kurum olarak sigortanın bilinmediği bir çağda, lonca ya da mahalle üyeleri için ilkel de olsa bir sigorta güvencesi sağlanmış; köprüler, yollar, limanlar, deniz fenerleri, kütüphaneler, sarnıçlar, su bentleri, çeşmeler ve kaldırımlar inşa edilip, korunabilmiş; kısacası savunma hariç medenî bir toplumda olması beklenen tüm hizmetler bu sistem sayesinde finanse edilmiş, örgütlenmiş, inşa edilmiş ve korunmuştur.” (Çizakça 2006: 22). Ekonomik ve sosyal hayatta bu kadar geniş bir alanda faaliyet gösteren vakıfların bu fonksiyonlarının yaygınlaştırılması veya daraltılmasında sistem ve toplum içindeki

konumları gereği ulema sınıfının yaklaşımları ve tavırlarının süreçte etkili olduğu açıktır. Özellikle para vakıfları konusunda yukarıda da anılan Kınalızade Ali Efendi, Birgivi Mehmet Efendi ve Bali Efendi gibi ilim adamlarının şeyhülislamların fetvaları karşısındaki farklı tavır ve tutumları bu konuya açık bir örnek olması açısından zikredilmeye değer niteliktedir.

Modern Kapitalizm Öncesi Ekonomi Politik

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında İtalya site devletlerinde kapitalizmin ilk uygulamalarına rastlanmakta iken (Lopez 1971: 56-79, Pirenne 1982) bu sistemin ticaret ve sanayi alanlarında belirginleşmesi sonraki dönemlerde olmuştur. Osmanlıların yükseliş dönemiyle Batı'da kapitalizmin yükseliş dönemleri arasında da bir paralellik vardır. Osmanlılar'ca izlenen ekonomik politikalarla gelişen kapitalistlerin ticari genişleme politikaları arasında bir paralellik olması iki tarafında bu ilişkilerden kârlı çıkmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte önceliklerde ve uygulamalarda farklılıklar da göze çarpmaktadır.

Osmanlıların kuruluştan itibaren Bizans'la geliştirdikleri ekonomik ilişkilerin devletin kuruluş ve yükselişinde önemli bir etken olarak kabul eden yaklaşımlar bulunmakla birlikte⁸, daha çok modern kapitalizmin uygulamalarının belirginleştiği ve Batı Avrupalılar'ın dünya ticaretine açılmaya başladıkları XVI. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan tutum benzerlikleri veya farklılıklarının analiz edilmesinin konu açısından daha tutarlı olacağı düşünülebilir.

Batı Avrupalılar Ortaçağ'da skolastik zihniyetle izledikleri bin yıllık feodal anlayışı XIV. yüzyılın başlarından itibaren terk etmiş, bunun yerine kapitalizmin ilk aşaması olarak kabul edilen merkantilizmi benimsemek suretiyle önceki sistem ve anlayıştan büsbütün farklı olan bir yola girmişlerdir. Sistemleşmiş ilk aşaması merkantilizm (ticari kapitalizm) olarak kabul edilen bu sistem "milli devlet" yaklaşımına uygun bir ekonomi politik geliştirirken Osmanlılar "imparatorluk anlayışı" çerçevesindeki bir yaklaşımla ekonomik ve sosyal hayata yön vermeye çalışmışlardır (Bulut 2009).

Sombart (2005: 41-43) ve özellikle de Braudel'in (1972, 1984) işaret ettiği gibi Batı Kapitalizminin yükselişinde Doğu Akdeniz ticaretinin hesaba katılması kaçınılmazdır. Bu etkileşim şüphesiz iki taraflı olmuştur. Osmanlı iktisadi sisteminde zaman içinde ortaya çıkan esneklik ve değişimde Avrupa'daki gelişmelerin etkisi göz ardı edilemez. Son yıllarda bu iki düşünür ve araştırmacının dikkat çektiği bu noktadan hareketle Osmanlı-Avrupa ticaret ilişkileri konusundaki literatür hayli zenginleşmiştir.⁹

Avrupa'daki köklü değişim ve dönüşüm Osmanlılar'da görülmedi. Bu karşılıklı etkileşim her iki taraf için de çeşitli sonuçlar doğurdu. Ancak denilebilir ki hiçbir zaman tam bir benzeşme olmadı. Belki olmasını beklemek de tutarlı değildi. Çünkü farklı düşünce, kültür, değer yargıları ve farklı medeniyetlere mensup toplumlardan söz edilmektedir. Bu çerçevede Osmanlı gibi geniş bir coğrafyanın toplumsal ve ekonomik yapılarının anlaşılmasında yukarıda da değinildiği üzere farklı yaklaşımların önemi de ortaya çıkmaktadır.

Modern kapitalizm öncesi ekonomilerin anlaşılmasında Karl Polanyi'nin analizleri ufuk açıcıdır. Polanyi'nin geliştirdiği kuramsal çerçeveye göre ekonominin modern ve modern öncesi dönemde bazı farklılıklara rağmen bir çok da benzerlikler bulunmaktadır. Öz ve biçim olarak iki farklı bakışın mümkün olduğuna işaret eden Polanyi'ye göre özselci yaklaşımla gelmiş geçmiş tüm ekonomileri açıklamak imkan dahilindeyken, biçimselci yaklaşımla sadece piyasa ekonomisi açıklanabilir. Biçimselci çerçeve içinde bakıldığında piyasa sisteminin işleyişi iktisadın kıt kaynaklarla sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere mantıksal seçimler yapan bir bireye dayandırıldığı görülür. Böyle bir insan tipi var olmadan piyasa sistemi işlemez. Bu anlamda bir piyasa ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra burada tanımlanan "rasyonel seçim yapabilen birey" temelli olarak ortaya çıkmıştır. Öyleyse piyasa sisteminin oluşmadığı modern öncesi toplumlarda iktisadi faaliyet ve kurumlaşmayı nasıl açıklamak gerekir? İşte burada iktisada özselci yaklaşımının benimsenmesi Polanyi'ye (1957) göre açıklamayı kolaylaştıracaktır. Bu yaklaşım iktisadın insanların çeşitli ihtiyaçları karşılamak üzere yine insanlar tarafından kurulan bir süreç olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. Bu tanım ile piyasa ekonomisi dahil tüm ekonomileri analiz etmekte kullanılabilir daha kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir. Bu yaklaşım tarzı "insan davranışlarının ancak ekonomik ve aynı zamanda ekonomik olmayan kurumların çatısı altında oluştuğunu ve iktisadi faaliyetlere süreklilik kazandırdığı gerçeğini yansıtır. Bu anlamda bir toplumun ekonomisinin incelenmesi ekonominin o toplum içerisinde nasıl kurumlaştığının incelenmesi anlamına gelmektedir. İktisadi örgütlenmenin anlaşılmasında da; karşılıklılık (*reciprocity*), yeniden dağıtım (*redistribution*), ve mübadele (*exchange*) gibi üç temel bütünleştiriciyi gündeme getiren Polanyi, bu kalıpların bireylerin davranışlarının toplamından ibaret olmadığını ve ortaya çıkmaları için bazı kurumsal desteklere ihtiyaç bulunduğuna işaret etmektedir. O'na göre karşılıklılık ilkesi için simetri, yeniden dağıtım için merkez ve mübadele için de piyasa gereklidir. Bu üç bütünleştirici ilke tarihte birbirini takip eden evrimsel bir süreç şeklinde gerçekleşmemiştir ve değişik tarih ve toplumlarda varlık göster-

mişlerdir. Bir toplumda aynı anda üçü birden nadir ve ancak belirli oranda görünebilmişlerdir.

Çalışmalarında piyasa, para ve ticaret gibi öğeleri kapitalizm öncesi toplum için inceleyen Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin kuramlaştığı yaklaşımlardan farklı sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin ticareti ele alırsak özselci yaklaşıma göre ticaret bulunduğu bölgede bulunmayan malların görece barışçı yollardan elde edilmesidir. Piyasa noktasından bakıldığında ise bütün mallar piyasada satılmak üzere üretilmiş mallar ve bütün ticaret piyasa ticaretidir. Birincide vurgu uzak bir yerden elde edilmede, yani ticaretin kurucu ögesi olarak ithalata, ötekisinde ise ihracattır. Ticaretin ne zaman ve nasıl piyasalarla bağlantılı hale geldiği fazla araştırılıp analiz edilmiş bir konu olmayıp piyasa iktisatçılığı içerisinde birbirine karışmış gibi gözükmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ticarettten elde etmek istediği amaç da özselci yaklaşım çerçevesinde gelişmiştir. Polanyi'ye göre ekonomide her zaman bireysel çıkarlar değil, cinsiyet, akrabalık, coğrafya, kişisel donanım, gelenek gibi kavramlar işbölümünün örgütlenmesinde birinci derecede önemlidir. İnsanlar salt bireysel çıkarlarını korumak amacı ve saikiyle hareket etmezler, maddi zenginliğe de ancak, sosyal hak ve değerlerini koruduğu ölçüde değer verirler. Bu anlamda geleneksel toplumlarda sosyal saygınlık kavramı, ekonomik çıkar ve servet kavramının oluşmasını engellemiştir. Osmanlı ekonomik yapısı ve sistemi incelendiğinde Polanyi'nin işaret ettiği anlamda piyasa mekanizmasının ve piyasa toplumunun oluşturulmasına gerek kalmayacak şekilde oluşturulup etkin sonuçlar alındığı söylenebilir. Bunun için mübadele mekanizmasının ekonominin tüm alanlarına yaygınlaşması şart değildir. Özellikle Osmanlı vakıf sisteminin Polanyi'nin işaret ettiği yeniden dağıtım ilkesi çerçevesinde ekonomide oynadığı rol dikkate değer niteliktedir. Tımar sisteminin de reaya (üretici) ile askeri-sipahi (yönetici) sınıfı arasında bir çeşit karşılıklılık ilkesi içinde yürütüldüğü düşünülebilir.

Ticaret Kapitalizmi Karşısında Osmanlı Ekonomi Politikği

Kapitalizmin ticaret aşaması olarak kabul edilen merkantilizm Avrupa'da genel olarak 1500-1800 yıllarını kapsamaktadır. Her ne kadar kendisinden önce Fizyokratlar da "merkantilizm" kavramını kullanmışlarsa da "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde XVI ve XVII. yüzyıldaki düşünceyi, daha doğrusu kendinden önceki dönemi eleştirirken, bu dönemi "merkantilizm" olarak betimleyen ve bu dönemle bu kavramı özdeşleştiren İskoçyalı düşünür Adam Smith'tir. Bu düşünür 1776 yılında kaleme aldığı eserinde "commercial or mercantile system" "ticari veya merkantil sistem" olarak vasıflandırdığı bu düşünce sisteminin korumacı ticaret ve para politikasını

şiddetle eleştirmiştir (Smith 2003: 539-567). Smith bu yaklaşımları eleştirirken kendisinden yüzyıl sonra 1884'te Alman Gustav Schmoller ise merkantilizmi ülkesi için "ulusal birliği sağlayan" ve Ortaçağ şartlarını ortadan kaldıran bir sitem olarak son derece gerekli bulmuştur.

Merkantilizm iktisadi olduğu kadar jeopolitik yönü de olan bir sistemdi. Çünkü ticaret dengesi kavramı "ekonomik güç" ile olduğu kadar "politik güç" ile de ilgili bir kavramdır. Child bu konuda "dış ticaret zenginlik, zenginlik kuvvet yaratır ve kuvvet de ticaretimizi ve dinimizi korur" (Allen 1987: 448) düşüncesindedir.

Merkantilizmin belli başlı özellikleri olarak; altın ve gümüşün esas servet sayılması, dış ticaret düzenlemeleriyle ihracatın artırılması, ithalatın kısıtlanması ve dış ticaret fazlasına ulaşılması, ekonomide devlet müdahalesinin savunulması, milli devlet anlayışı içinde milliyetçi politikaların benimsenmesi ile milli sanayinin kurulması, korumacılık, bol nüfus ve güçlü ordu ve sömürgeciliğin savunulması gibi olgular ilgili dönemlerde Batı Avrupa ülkelerindeki ekonomi politikğin temelini oluşturuyordu (Heckscher 1993).

Tüccar sınıfı merkantilist sistemde önemli bir rol oynadı. Osmanlı toplumunda tüccar çiftçi ve esnafa göre devletin kontrolünün çok daha az olduğu ve faaliyetleri itibarıyla önemli ölçüde serbest olan bir sınıfı ifade etmektedir. Osmanlı toplumunda tüccar, bölgelerarası ticaretle uğraşan veya uzak yerlerden gelen malları satan işadamı demektir. Şehirde kendi ürettiği malı satan kişi veya bu üreticilerden malı alıp ikinci elde satan küçük esnaf tüccar sınıfının dışında kabul edilmiştir. Şehirdeki üretici ve esnaf hisbe kurallarıyla sıkı bir kalite ve denetim sistemine tabi iken tüccar sınıfı hırfet şeklinde örgütlenmiş olmakla birlikte bu sıkı denetimin dışındadır. Üretici ve esnaf hammadde alışı, üretimi ve satışı sürecinde sıkı bir denetim ve kısıtlamalara tabi iken tüccar bunun dışında tutulmuştur. Üretici sınıf olarak çiftçi ve esnafın (sanatkar) tüccardan farklı olarak sıkı bir kontrol altında bulunduğu ve üretim optimizasyonunun sağlanabilmesi için yönetici sınıfın çok sıkı tedbirleri devreye soktuğu anlaşılmaktadır. Çiftçi ve esnafın faaliyetleri kurulu düzenin devamı açısından tüccara göre çok daha hayati düzeyde kabul edilmiştir. Bu iki sınıf toplumun sağlıklı bir bütünlük içinde hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan ihtiyaç maddelerini üretmesi dolayısıyla kurulu iktisadi, sosyal ve siyasal düzenin devamı arasında sıkı bir paralellik olduğu düşünülmüştür. Tüccar sınıfının esnekliği ise diğer iki sınıfa göre çok daha yüksektir (İnalçık 2009: 257).

Osmanlıların kurduğu imparatorluk bir tarım imparatorluğuydu. Batı Avrupa'da kapitalizmin oluşum ve gelişim sürecinde tarım merkezli kuru-

lan bu imparatorluk gerektikçe sistemde değişim ve yenileşmede tereddüt etmedi. Bu sayede tarımda XVI. yüzyıldaki üretkenliklerine İngiltere dışındaki Batı Avrupa ancak XIX. yüzyılda ulaşabilmişti (Coşgel 2006). Bu üretkenlik tımar sistemi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak sonraları tımar sisteminde köklü değişimler gündeme gelmiş önceleri iltizam sonrasında da malikane uygulamalarıyla Osmanlılar tarımsal ve iktisadi alandaki iddialarını sürdürmeye çalışmışlardır.

İnebahtı (1570) deniz savaşındaki mağlubiyet ve ateşli silahların karasal savaşlarda kullanımının yaygınlaşması Osmanlılar'ı tımar sisteminde bir takım değişikliklere zorlamıştır. Genelde “tımar sisteminin bozulması” olarak değerlendirilen sürecin bozulmadan ziyade dünyada değişen şartlara uyum sağlamak olarak değerlendirilmesi ve “değişim” olarak kabul edilmesi daha tutarlı gibi görünmektedir.

Dünya'daki gelişmelere bağlı olarak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan değişim süreci XVII. yüzyıldaki iltizam ve XVIII. yüzyılda da malikane uygulamalarının hayata geçirilmesinde temel rol oynamıştır. Bu uzun iki yüzyıldaki uygulamalar sonucunda ortaya çıkan ayanlar Batı Avrupa'da aynı dönemdeki burjuva ile benzerlikler taşımaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da ekonomik (sanayi devrimi) ve siyasal (Fransız ihtilali) alandaki gelişmelerde temel rol oynayan burjuva sınıfına karşılık ayanların Osmanlı Devleti'nde benzeri bir rolü oynayamamasının temel nedeni devletin gücüyle ilişkili olması yanında doğrudan benimseyen ve izlenen ekonomi politikte de ilgilidir. Avrupa'da merkezi krallara karşı burjuva- aydın ittifakı ve halkın desteği ile krala karşı siyasal alanda önemli bir başarı sağlanmışken Osmanlı devleti ve toplumunda merkezi otoritenin ayan ve askeri sınıfa karşı XIX. yüzyılın başlarında mutlak bir üstünlük sağladığı görülmektedir. Batı Avrupa'da merkantilist dönemden başlamak üzere devlet destekli tüccar ve üreticiler ekonomide temel aktörler olarak toplumun diğer kesimlerine göre ayrıcalıklı bir sınıf olarak ön plana çıkması tabii ve hatta arzulan bir durum olarak değerlendirilirken Osmanlı ekonomi politikinde benzer bir durum öngörülmemiştir.

Bu coğrafyadaki devlet ve toplumun Batı Avrupa'daki devlet ve toplumla karşılaştırıldığında zengin ve aydın sınıfa karşı tavrı açısından ilginç sonuçlar çıkarılabilir. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda hala klasik anlayışını devam ettirdiği ve yerel düzeyde belli bir güç ve birikime ulaşmış ekonomik ve siyasal aktörlerin uzun dönem boyunca varolan toplumsal dengeyi tehdit edebileceğinden hareketle bu tür oluşumları bertaraf etmekte tereddüt göstermemiştir. Dolayısıyla Batı Avrupa ekonomi politikinde “birikim ve büyüme” ne kadar öncelik arz ediyorsa Osmanlılar için de toplumsal ve

ekonomik “denge” o düzeyde önem taşıdığı söylenebilir (genel bir karşılaştırma için bk. Bulut (2009)).

Sermaye Birikimi, Kapitülasyonlar ve Osmanlılar

Batı Avrupa’da sermayenin belli ellerde toplanması ve bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasıyla kapitalizmin yükselişi ve sanayileşme arasında paralellik bulunduğu bilinen bir durumdur. Avrupa’da bu sosyal ve ekonomik denge-sizlik sitemin yükselişinde çok tabii bir durum olarak kabul edilirken Osmanlı dünyasında öncelik uzun dönem ve tecrübeler sonunda kurulan ‘denge’ nin muhafazası birinci öncelik olarak görülmüştür. Osmanlı’daki kapan sistemi ve müsadere uygulamaları bu çerçevede değerlendirilebilir. Tanzimat’a kadar devam eden dönemde izlenen politikalar sonucunda Batıdaki burjuva sınıfı gibi bir sınıfın ortaya çıkmayışını bir kayıp saymak yerine dengelerin korunması bağlamında Osmanlıların bu süreci sistemin bir başarısı olarak değerlendirdikleri söylenebilir.

XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllar Osmanlı ekonomisi açısından “klasik” Osmanlı ekonomik yapısında önemli değişiklikler yaşanmasına rağmen Osmanlı ekonomi politikasında XIX. yüzyılın ortalarına kadar önemli bir değişikliğin görülmemesinde Osmanlı yönetici elitinin kurulan sistemlerine olan “aşırı” güvenlerinin önemli etkisinden söz edilebilir. Bu yaklaşımın Osmanlılarda Batı Avrupa’dakine benzer iktisadi alt yapıların ortaya çıkmamasında (sermaye birikimi ve sanayileşme gibi) önemli bir rol olduğu açıktır. Şayet Batı Avrupa ile Osmanlı coğrafyası arasında bu uzun dönemin sonunda iktisadi alanda bir farklılaşma söz konusu ise bu farklılaşmanın belli başlı nedenleri olarak; Osmanlı yönetici eliyle aynı toplumdaki ekonomik aktörlerin ekonomik alandaki yaklaşımları yanında aynı dönemlerde Osmanlıların sahip oldukları kurumsal yapılar gibi veri durumu karşılaştıkları siyasal ve konjonktürel sorunlar gibi değişken durumlar dikkate alınmadan bu durum anlaşılabilir.

Dünya genelinde tarımın ekonomide en önemli sektör olduğu dönemde doğan ve gelişen Osmanlı Devleti toprakla birlikte tüm üretim faktörleri üzerinde tam bir kontrol sağladığı söylenebilir. Miri arazi (devlet arazisi) bölünemez, vakfa, mirasa ve satışa konu olamazdı. Osmanlı köylüsü arazi-yi işlediği müddetçe ömür boyu toprağın kullanım mülkiyetine sahip olmuştur. Devletin tarımsal alanda üretim maksimizasyonu amacı yanında köylü için de arzu edilen bir durum olarak kabul değerlendirilebilir.

İç pazarda ihtiyaçlar karşılanmadan yapılacak ihracat yasaklanmıştı. Bu ihracat yasağı yaklaşımından ancak XVIII. yüzyıldan sonra ek gümrük vergileriyle vazgeçilmiştir. Üretim maksimizasyonunun sağlanması ve dev-

letin sınırları içindeki ihtiyacın giderilmesi için tarımsal alanda devletin hem toprak ve hem de emek faktörü üzerinde sıkı bir kontrolü olmuştur. Özellikle tarımsal ürünlerde ve temel gıda maddelerinde devletin ve toplumun ihtiyacının karşılanması birinci öncelik olarak belirlenmiş ve bu noktadaki karar piyasaya bırakılmamıştır.

Öncelikle imparatorluk sınırları içinde iktisadi alanda kurulan denge muhafazasını öngören Osmanlı yaklaşımı tüm üretim faktörleri üzerindeki kontrol, ihraç yasakları, narh uygulamaları ve kar sınırlamaları yoluyla aynı dönemlerde Batı Avrupa'da gelişen sermaye birikim sürecinin kendi coğrafyasında ortaya çıkmasını engellediği söylenebilir. Merkezi otoritenin karşısında güçlü bir sermaye sınıfının ortaya çıkmasını engellemeye dönük bir çok tedbiri hayata geçiren Osmanlılar bu yaklaşımı son dönemlerine kadar muhafaza etmişlerdir. Ticaret ve sanayide yüzde iki ile yüzde yirmi arasında bir kârı öngören Osmanlılar ürün darlığı yaşandığı dönemlerde aşırı kâr yoluyla belli bir sınıfın aşırı zenginleşmesini engellemeyi sistem gereği tabii bir durum olarak değerlendirmiştir. Ticarete ortalama yüzde on kâr normal kâr olarak kabul edilmiş¹⁰ ve kâr tahdidi yoluyla Batılı anlamda bir sermaye birikim modelinin gelişmesi engellenmiştir. Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında aynı dönemlerde Osmanlı'da faizler kararlara göre daha yüksek oranda seyretmiştir. Örneğin XVII. yüzyılda İngiltere'de karlar faizin iki katı iken Osmanlılar'daki durum bunun tersi olmuştur.

XVIII. yüzyıl Osmanlı'da yerel düzeyde belli bir ekonomik güç düzeyine ulaşmış ayanların¹¹ etkin olduğu bir dönem olarak bilinmektedir. Balkanlardan Ortadoğu'ya, Anadolu'dan Kuzey Afrika'ya kadar bir çok bölgede ortaya çıkan ayanların en önemlileri arasında Tepedelenli Ali Paşa, Aledar Mustafa Paşa, Çapanoğlu, Kara Osmanoğlu, Aynacıoğlu ve Sepetçioğlu anılabilir. Burada anılanların servetlerinde belirgin artışlar gözlenirken, bunlar yanında Batı Anadolu'daki (Balıkesir- Edremit) Müridzade Hacı Mehmed Ağa (Faroqhi 1998) ve Orta Anadolu'da (Amasya-Vezirköprü) Kör İsmailoğlu Hüseyin (Cezar 1977) gibi daha düşük servete ulaşmış örnekler de ayan olarak değerlendirildiğinde XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda yerel anlamda belli bir birikime ulaşmış kişi sayısı önemli bir büyüklüğe ulaşmaktadır. Ayanların iktisadi güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek veya üretim ilişkilerini dönüştürerek değil de devlet adına vergi toplayarak sağladıkları için Osmanlı yönetimi merkeziyle karşılıklı bir bağımlılıkları söz konusudur.

Her ne kadar merkezi devletle ayanlar arasında karşılıklı beraber belli düzeyde işbirliği bulunmasına rağmen Osmanlı'nın Batı'daki çağdaşları olan İngiltere ve Fransa gibi kapitalist devletlerin belli bir birikime ulaşmış

yerel düzeydeki sermaye sahiplerine yaklaşımları arasında temelden bir farklılık söz konusudur. Batılı devletler bu dönemlerde belli bir sermaye sınıfının teşekkülü için her türlü tedbiri alırken Osmanlılar böyle bir sınıfın varlığını devletin bekası ve toplumsal düzeyde oluşturulan dengelerin bozulmasına neden olacağı düşüncesiyle karşı çıkmışlar ve ayanların gücünü kırmak için müsadere¹² dahil gerekli tedbirlerin uygulanmasında hiçbir tereddüt göstermemişlerdir.

Müslim veya gayri müslim müteşebbislerin aşırı zenginleşmelerine yönelik bu sınırlayıcı uygulamalar dikkate alındığında geriye sadece devlet adamları ve bürokratların bir sermaye sınıfı oluşturma imkanından söz edilebilir. Bu sınıfın da aşırı birikim durumları tespit edildiğinde nüfuz kullanarak bu varlığın edinildiğine hükmedilerek müsadere yoluyla servetlerine el konulduğu bilinmektedir. Geriye bu sınıfın vakıf yoluyla kendi yakınlarına servet transfer etme yöntemleri üzerinde durulabilir. Üst düzey bürokratlar vakıf kurmak suretiyle eşleri, çocukları gibi birinci derecedeki yakınlarına vakfiyeye koydurdukları hükümler yoluyla (örneğin vakıf gelirinin yüzde yetmiş oğluma, kızıma, eşime gibi.) servet aktarma yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu noktada bu tür vakıfları da müsadere ettiği ve vakfiyedeki bu hükümleri ilgili kişilerin aleyhine olmak üzere yeniden tanzim ettiği görülmektedir. Vakıf kurumun Osmanlı Devleti'nde Batılı devletlerle kıyaslanmayacak düzeyde sosyal ve ekonomik hayatta önemli bir fonksiyonu olduğu dikkate alındığında bu uygulamaların da servetin belli ellerde toplanmasını engelleme ve vakfin gerçek gayesi olan tüm kamuya yönelik hizmetlerin gerçekleştirilmesindeki rolünün devam etmesi konusundaki önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kişisel servet birikimini engellemeye ve sonuçta bu coğrafyada Batılı anlamda bir sermaye sınıfının oluşmasını engellemeye dönük uygulamaların bilinçli bir yaklaşımla XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzun bir dönem devam ettiği söylenebilir. Oysa Batı'daki sanayileşme süreci merkantilist dönemde oluşan sermaye birikiminin üzerinde yükselmiştir. Batı Avrupa'da merkantilist dönemdeki devlet-tüccar işbirliği modeli sanayileşme döneminde devlet-sanayici işbirliğine dönüşmüştür denilebilir. Ulusal sanayilerini geliştirmek için ham madde ithalatını teşvik edip mamul madde ihracatını özendiren Avrupalı uluslar karşısında Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla girerken bile hala geleneksel kapitülasyon politikasını sürdürmeye devam etmiş ve ihracatı kısıtlarken ithalatı özendirmeyi öncelikli bir durum olarak dikkate almıştır.

Orhan zamanından itibaren başlayan kapitülasyon politikası¹³ önceleri Ceneviz ve Venedik rekabetini dikkate alırken sonraları bu rekabette Av-

rupa merkezli dünya ekonomisinde ortaya çıkan gelişmelere bağılı olarak Kuzey Avrupalılar'ın Güney Avrupalılar'dan daha önemli bir konuma gelmesiyle birlikte Atlantik'teki gelişmelere endeksli olarak geliştiğı görül- mektedir. XVI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'daki ekonomik merkezin Akdeniz'den Atlantik'e doğru kayma eğiliminin belirmesiyle birlikte Osmanlılar bu gelişmeye paralel olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde önce Fransızlar'a (1569) Karadeniz ve Boğazlarda ticareti ser- best bırakan bir ayrıcalık tanırken, yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tüccar- lara (1580) kapitülasyon vermişlerdir. Bir sonraki yüzyılın Avrupa ve dün- ya ticaretindeki en etkili ülkesi olan Hollanda da yüzyılın başlarında (1612) Osmanlıların ayrıcalığına mahzar olmuştur. Bütün bu gelişmeler dünya ekonomisindeki gelişmelerle uyumu ifade eder. Dünya ekonomi- sinde etkinlik alanlarını genişleten Batı Avrupalı ulusların Osmanlı bölge- lerindeki ticaretten uzak durmalarına neden olacak, daha açık bir ifadeyle dünya ticaretini okyanus aşırı bölgelere taşıma konusunda bir çok avantaja kavuşan Batı Avrupalı tüccarları Osmanlılar kendi bölgelerine çekmek için gerekli olan teşvikleri zamanında devreye sokmuşlardır. Osmanlı sanayi- leşme sürecini kısmen olumsuz etkilediğı konusundaki yaklaşımların yay- gınlığına rağmen Osmanlıların ithalatı teşvik politikasını XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdiğı anlaşılmaktadır.

İngilizlerle 1838 de imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması klasik Os- manlı iktisadi zihniyetinin XIX. yüzyılda da devam ettiğini göstermekte- dir. Bu anlaşmada Osmanlılar için ithal gümrükleri %5, ihraç gümrükleri ise %12 olarak belirlenmiştir. Bu oranlar Osmanlıların yaklaşımını ortaya koymaktadır. Burada İngiliz tarafının Osmanlı tarafına baskısı sonucu bu oranların belirlendiğı şeklindeki yaklaşımın doğru olmadığını Osmanlı müzakere heyetinin %12'lik ihraç gümrük oranlarını düşük bulduğı ve bu oranı daha da yükseltmek için çaba gösterdiğı bilgisiyle ortaya çıkmaktadır (Genç 2000: 93). Bu yaklaşım ancak yirmi yıl sonra değışebilecektir. 1861 tarihli antlaşmada hem ithal hem ihraç gümrükleri için tek oran olan %8 belirlenmiştir. Anlaşma gereğı 1869'a kadar her yıl %1 düşürülen ihraç gümrükleri 1869'da da %1 düzeyine inmiştir.

Werner Sombart'a göre modern kapitalizmin yükselişinde kurumsal alan- daki en önemli gelişmelerden birisi "anonim şirket" in icadıdır. Sombart bu icadın da merkantilist dönemde Batı Avrupa'da ortaya çıktığını belirtmek- tedir. Bilindiğı gibi anonim şirkette ortakların sorumluluğı sermayeleri ile sınırlıdır. Yine Sombart'a göre anonim şirketin icadıyla kapitalizmin yük- selişi arasında paralellik söz konusudur. Bu çerçevede modern kapitalizmin en önemli araçları olan menkul kıymetler (hisse senedi ve tahviller), kam-

biyo senetleri, kağıt paralar, kamu borçlanma senetlerinin kullanımı yaygınlaşmıştır (Sombart 2005: 75-108). İslam düşüncesindeki “kul hakkı” kavramı anonim şirket benzeri yapıların gelişimine engel teşkil ettiği söylenebilir mi? Bu soruya olumlu cevap verilse bile vakıf kurumunun rolü dikkate alındığında, kişisel olmayan ve ebedi bir anasermeye mentalitesine dayanan bağış yollu sermaye birikiminin Osmanlı toplumunda özellikle ticaretin alt yapısını oluşturan han, hamam, bedesten vb. yapıların inşasında ve bunların bir işletme şeklinde uzun dönem faaliyet göstermesinde oynadığı rol dikkate alındığında, vakıf kurumunun bu açığı kapattığı da düşünülebilir. Bununla birlikte ekonomide rolleri ve fonksiyonları itibariyle vakıf ile şirket arasındaki fark son derece açıktır. Anonim şirket kurumunun başta tarımsal alandaki işletmeler olmak üzere ticaret ve sanayi alanındaki sermaye birikiminde Batı Avrupa’da modern dönemde son derece önemli bir rol oynadığı açıktır.

Sanayi Devrimi ve Son Dönem Osmanlı Ekonomi Politikği

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa sanayinde İngiltere merkezli ortaya çıkan gelişmeler genelde ‘devrim’ olarak değerlendirilmektedir. Mehmet Genç bu dönemlerden önce yani XVIII. yüzyılın daha ilk yarısında Osmanlıların o dönem için fabrika olarak kabul edilebilecek bir çok manifaktür kurduklarını belirtmektedir (Genç 2000: 88). Osmanlıların çok erken başladıkları bu sınai faaliyetlerin devamının gelmemesinin en önemli nedeni bu yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve yıkılışına kadar devam eden siyasal gelişmeler, savaşlar, ayaklanmalar ve bunlara bağlı olarak içerdeki kaynakların ekonomiden ziyade bu alanlara tahsisi ile açıklanabilir. Bununla birlikte XIX. yüzyılda dünya ekonomisinde Batı merkezli olarak ortaya çıkan gelişmelere uyum sağlama konusunda Osmanlıların önemli çabaları göze çarpmaktadır.

Tanzimat dönemi bir çok alanda dünyadaki gelişmelere uyum çabası olarak değerlendirilebilir. Bu alanlardan biri de Batı’daki sanayileşme gerçekliği karşısında Osmanlıların ortaya koydukları çabalarıdır. 1835’te kurulan Tophane, Feshane ve çuha fabrikaları, İzmit kağıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askeriye fabrikası, Beykoz-İnceköy Porselen fabrikaları gibi tesisler bu çabalara örnektir (Sarç 1940:432-39). Bu süreç yüzyılın ikinci yarısında 1860’larda kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu ile devletin bu olguya ne derece önem verdiğinin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Sınai alanda faaliyet gösterecek şirketlerin kuruluş ve gelişimini özendirmek, sanayi sergileri ve fuarları açmak gibi hedefler yanında sanayi mektepleri açmak ve gümrük mevzuatını sanayiye geliştirecek şekilde yeniden gözden geçirmeyi öncelikleri arasına alan bu komisyonun faaliyetleri Osmanlıların

Almanya merkezli gelişen sanayileşme modellerini de yakından izlediklerini göstermektedir. Bununla beraber demir yolu gibi devletin öncülük ettiği alt yapı yatırımları dışındaki özel kesim ile ilgili olarak Osmanlıların sanayileşme çabalarında Batı Avrupa merkezli ortaya çıkan sanayileşme modelini tam olarak benimsemek yerine, toplumsal gerçeklikleri olan küçük çaptaki esnaf ve tezgah üretim modelinin korunmasını birinci öncelik olarak belirlemeleri, sonuçlarının da farklı olmasına yol açmıştır.

Batı Avrupa'da sanayi devrimi ile doğan ve dünyada birinci liberal dalga olarak adlandırılan akım, XIX. yüzyıldan başlayarak bir çok ülke gibi Osmanlı ekonomi politikasını de etkilemiştir. Ekonomide sermayenin öncelikli bir faktör olarak giderek öneminin artmaya başlamasıyla birlikte bu dönemlerde Osmanlıların da dünya sermayesinden pay alma yarışına katıldıkları görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da birikmiş sermayenin başta demir yolu olmak üzere alt yapı yatırımları ve fabrikalaşma süreciyle Osmanlı topraklarına yöneldiği ve yükselen sanayi güçleri arasında bu alanda bir rekabetin ortaya çıktığı da söylenebilir. Ticaret yanında sermaye ihracı yoluyla dünya pazarlarına açılma konusunda rekabete girişen Avrupa ülkelerindeki bu yöneliş karşısında Osmanlıların bu süreci dikkate alarak İngiltere, Fransa ve Almanya'nın sermaye birikiminden yararlanma konusunda gerekli esnekliği ve uyumu göstermekte tereddüt etmediği söylenebilir. Deyim yerindeyse küreselleşme etkisinin belirginleştiği bu yüzyılda Osmanlıların değişen dünya şartları karşısında suyu tersine akıtma yolunu tuttuklarını söylemek güçtür (Pamuk 2008: 4-7).

Avrupa'daki sanayi devrimin sonuçları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iyice belirginleşmeye başlamıştır. Ekonomide Avrupa yavaş yavaş mesafeyi açmaya başlamıştır. Bunu fark eden Osmanlı yönetici eliti sanayileşme alanında bir çok teşebbüste bulunmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan bu sanayileşme girişimlerini bir 'sanayi devrimi' olarak değerlendiren uzmanlar da vardır (Clark 1976: 16-24).

Sanayi devriminin sonuçlarının belirginleşmeye başlamasıyla birlikte XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde korumacılık anlayışının gündeme getirilmesi arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bununla birlikte uygulamada bu dönemde dünyadaki hakim paradigma olan serbest ticaret yaklaşımının Osmanlı'da da ağırlık kazandığı görülmektedir. Dünyadaki ve Avrupa'daki gelişmelerle uyumlu olarak serbest piyasa yaklaşımı bürokraside ağırlık kazanırken aynı dönemde müdahaleci ve korumacı ekonomi politikalarının izlenmesi gerektiğini savunan bürokratlar da bulunmaktadır (Mardin 1990: 65).

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı yönetimi bazı hizmetleri mahalli gruplara, dini cemaatlara ve vakıflara bırakmıştı. Tanzimat'la birlikte bu tür hizmetler de olabildiğince merkezi hükümetin kontrolüne verilmiştir. Tanzimat'la birlikte başta vergi ve mali yapı olmak üzere bir çok alan merkeziyetçilik anlayışı çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiş ve Batıyla uyumlu bir süreç izlenmiştir. XIX. yüzyıldaki bu çabaların ve sürecin ana hedefi, Osmanlı Devleti'nin yükselen ve etkisi giderek artan Batı ülkeleri/devletleri karşısında daha önce sahip olduğu konumu devam ettirmektir. Kısaca "Batılılaşma" olarak da isimlendirilen bu hedef ve sürecin birinci amacı Batının askeri yayılmasını durdurabilmek ise, diğer amacı Batının son iki yüzyılda geliştirdiği ekonomik ve siyasal düzene ve politikalara uygun bir iç ve dış politika geliştirmektir. Diğer bir deyişle, bir yandan liberal ekonomik anlayışın diğer yandan ileride demokrasi şeklini alacak halka dayalı bir düzeni kurmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin de "Batılı bir aktör olduğunu" gösterebilmek ve böylece onlardan biri olduğunu "ispat ederek" saldırılardan ve sömürgeleşme tuzağından kurtulabilmektir. Bu süreçte gelişen önemli bir adım, Osmanlı imparatorluğunun 1878 Berlin Konferansına davet edilmesi ve Batılı bir devlet olduğunun resmen kabul edilmesidir.

XIX. yüzyılın ortalarında başlayan ilk dış borçlanma süreciyle birlikte Osmanlıların Avrupa sermayesinden yararlanma yolunu tuttıkları görülmektedir. Yabancı sermayenin hem mali ve hem de reel alanda kullanımı söz konusu olmuştur. İlk dönemlerde alınan dış borçlar genelde mali alanda kullanılırken, ikinci dönemde altyapı yatırımlarına yöneltildiği görülmektedir. İlk dönem borçlarının iktisadi alanda ne derece etkin ve verimli kullanıldığı konusu iktisatçılar ve tarihçiler arasında önemli bir tartışma konusudur. Ancak ikinci dönemde alınan borçlar başta demiryolu alanda olmak üzere yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisindeki alt yapı yatırımlarında etkili bir şekilde yatırıma dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu dönemlerde Avrupa ve dünyadaki sanayileşme sürecine ve hızına ayak uydurmaya çalışan Osmanlı yönetici eliti zor siyasal şartlara rağmen hem iç ve hem de dış kaynakları yatırıma dönüştürme konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar atılırken aynı dönemde Avrupa'da ve dünyada gelişen ve yaygınlaşan müdahaleci ve korumacı büyüme yaklaşımının Osmanlı ekonomisine yön verenler tarafından benimsendiği ve son dönem Osmanlı ekonomi politikğini derinden etkilediği söylenebilir.

İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Rusya gibi dünyanın önemli güçlerinin bölgesel ve uluslararası dengelerdeki önemleri dikkate alınmadan son iki yüzyıldaki Osmanlı ekonomi politikğinin oluşumu ve

gelişimini tutarlı bir bütünlük içinde değerlendirmek ve anlamlandırmak güçtür. Şüphesiz bu durum Osmanlı ekonomi politikği açısından sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasal alandaki yeni açılımların da en önemli etkeni olmuştur. Osmanlı Devleti'nin modernleşme dönemindeki değişim arzusu ve olgusu bu güçlerin etkisi göz ardı edilerek anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı, farklılaşan dünya konjonktürüne uyum sağlama çabalarıyla geçmiştir. Bunun o günkü gerekliliği, Osmanlı gibi pek çok ırktan ve ulustan vatandaşı bulunan imparatorlukların, bünyesindeki azınlıkların ve kendi toplumunun artan ihtiyaçlarını karşılama amacından kaynaklanmaktaydı. Hukuki ve siyasal alanda Sened -i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bireysel hakların güçlendirilmesi ve genişletilmesi yoluna gidildi. Padişahın yetkileri sınırlanırken, gayri müslim tebaanın haklarını müslümanlar ile aynı düzeye getiren anayasal düzenlemelerle toplumsal bütünlük korunmaya çalışılmıştır. Siyasal ve hukuki alandaki reform süreciyle ekonomik ve mali alandaki değişim sürecinin karşılıklı etkileşimi gözlenmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisiyle olan bağlarının giderek güçlenmesi, yerli tüccarlar ve büyük toprak sahipleri ile uluslararası ekonomik aktörler arasındaki ilişkilerin artmasına yol açmıştır (Pamuk 2008: 6). Bu süreçte yerel düzeydeki ekonomik güçlerle birlikte dış güçler ve uluslararası sermaye çevrelerinin Osmanlı merkezi yönetiminin kararlarını etkilemede önceki dönemlerle karşılaştırıldığında çok daha belirgin bir hal aldığı göstermektedir. Avrupa sermayesi ve dış güçlerin Osmanlı Devleti ve ekonomisi üzerindeki etkisinin giderek artmaya başlaması ekonomi politikğin oluşumundaki etkin çevreleri gidişatı yeniden düşünmeye sevk etmiş olması gerekmektedir. Bu dönemlerde Osmanlı yönetici eliti arasındaki tereddüt ve ikircikli tavırların arkasında yatan temel nedenlerden biri de yaşanan bu süreçteki gerçekliklerdir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı dünyasında Reşit Paşa gibi devletin serbest ticaret ve piyasa ekonomisinin altyapısını oluşturmaktan başka ekonomide önemli bir rolü bulunmaması gerektiğini savunan yöneticiler karşısında Avusturya elçiliği görevinde bulunan Sadık Rıfat Paşa gibi devlet adamlarının öncülük ettiği yöneticiler de iktisadi gelişme ve kalkınmanın devletin kontrolünde gerçekleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. İlgili dönemdeki bu düşünce farklılıkları sadece yöneticilerde değil aynı zamanda ilim ve düşünce adamlarında ve belli başlı yanın organlarında da belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve Osmanlı toplumunda her iki yaklaşımın güçlü savunucuları olmuştur. Klasik dönemde olduğu gibi modernleşme döneminde de ilim ve düşünce adamlarıyla devlet adamları arasın-

daki etkileşim ekonomi politikiğin oluşumu ve uygulamalarda kendini göstermektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında Sehak Abru Efendi'nin J. B. Say'ın Ekonomi Politik adlı eserini Osmanlıca'ya "İlm-i Tedbir-i Menzil" olarak çevirmesi Osmanlı ilmi çevrelerinin Batıdaki tartışmalara daha yakından tanıklık etmelerine yol açmıştır. Bu dönemlerde serbest mübadele yanlısı Sakızlı Ohannes Paşa karşısında Ahmed Mithat Efendi'de Korumacılık fikrini savunmuştur. Yüzyılın ortalarından Osmanlı son dönemlerine kadar hem ilmi ve hem de bürokratik çevrelerde her iki görüşü savunan kişilerin bulunduğu görülmektedir. Ancak uygulamada dünya ekonomisindeki genel eğilimin ağırlık kazandığı görülmektedir.

XIX. yüzyılda ekonomik olarak güçlenen ve sanayileşme sürecinde serbest ticaretin ülke ekonomisi açısından yararlı sonuçlarını yaşayan İngiltere'nin serbest piyasa anlayışı karşısında sanayileşme sürecinde geç kalan Almanya'da müdahaleci, korumacı milli ekonomi anlayışı giderek taraftar sayısını arttırmaya başlamıştır. Ekonomi politikiğin oluşumunda etkili Osmanlı çevrelerini de etkisi altına alan ekonomideki serbest piyasa anlayışı Avrupa'da Alman Frederich List ve John Rae tarafından mümkünü olmayan bir kandırmaca olarak görülmüş ve birey ile toplum arasındaki *ulus* gerçeğini dikkate alan bir yaklaşımla ülke gerçekleri dikkate alınarak korumacılığın esas kabul edildiği "milli iktisat" anlayışı gündeme getirilmiştir.

Serbest piyasa savunucuları yanında Osmanlı son dönemindeki meşrutiyeti yönetim anlayışıyla birlikte Osmanlı aydınları arasında *Milli İktisat* görüşü yani ulusal ve korumacı iktisat anlayışını savunanların yaygınlaştığı görülmektedir (Toprak 1995: 19). *Ceride-i Havadis* ve *Ulum-u İktisadiye Mecmuası* çevreleri "liberal" ve serbest piyasa anlayışını benimserken; *Türk Yurdu*, *İktisadiyat Mecmuası* ve *Yeni Mecmua* etrafında kümelenen düşünce adamları milli sermaye ve milli iktisat anlayışını savunmaktaydılar (Mardin 1990). Friedrich List'in görüşlerinden etkilenen Ahmet Muhittin, *İslam Mecmuası*'nda iktisadi sorunlar üzerine yazdığı yazılarda Osmanlı topraklarındaki yabancı sermayenin karşısında milli sermayenin oluşturulması gerektiğini vurgulamaktaydı. Ahmed Muhiddin'e göre Osmanlı da üstün doğal olanaklarıyla aynı yolu izleyerek Zirai-Sınai millet konumuna gelebilirdi. Son dönem Osmanlı aydınları içinde milli iktisat anlayışının en güçlü savunucularından olan Ziya Gökalp, Bücher'in *Aile İktisadı*, *Şehir İktisadı* ve *Milli İktisat* olarak temellendirdiği üçlü modelinin benimsenmesi ve uygulanması gerektiğini düşünmekteydi. Tekin Alp (M.Cohen) milli iktisadın desteklenmesini her vatanseverin vatani görevi olarak belirtmiştir. Yusuf Akçura'nın da bu anlayışı benimsediği ve yazılarında açık-

ça savunduğu bilinmektedir (Toprak 1995: 21). Görüldüğü gibi Batı Avrupa merkezli tartışmalar son dönem Osmanlı aydınları arasında da yapılmış ve hiç şüphesiz son dönem Osmanlı ekonomi politikasında bu yaklaşımların belirgin etkisi olmuştur.

Sonuç

Altı asırdan fazla hayat süren Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikasına yön veren içsel dinamikler kadar dışsal dinamiklerin etkileyici ve zaman zaman belirleyici olduğu söylenebilir. Çağdaşı olan Batı'lı devletlerle karşılaştırıldığı zaman önemli farklılıklardan söz edilebileceği gibi dünya ekonomisindeki değişim ve gelişmelerin etkisiyle Osmanlılar ile Avrupalı devletlerin izledikleri "ekonomi politik"te bazı benzerliklerin ortaya çıkması mümkün olmuştur.

Farklı öncüllerden ve toplumsal şartlardan kaynaklanan temel öncelikler bulunmakla birlikte erken dönemlerden başlamak üzere Batı kapitalizminin yükselişi ve dünya ekonomisindeki gelişmeler karşısında izledikleri ekonomi politikte Osmanlıların önemli düzeyde esneklik gösterdiği söylenebilir. Diğer bir ifadeyle özgün olmakla birlikte dayandığı farklı medeniyet birikimi göz ardı edilmeden dünya konjonktüründeki değişme ve coğrafyanın gereklilikleri dikkate alınarak izlenen ekonomi politikte belirgin bir esneklik göze çarpmaktadır.

Batı Avrupa'nın dünya ekonomisindeki etkinliğinin artmaya başlamasıyla Osmanlı ekonomi politikasında buna uygun değişimler ortaya çıkmıştır. Araçsal anlamda kapitülasyon politikaları bu gelişmelerde bir örnek olarak kabul edilebilir. Avrupa ve dünya ekonomisindeki ticarileşme sürecine uyum sağlandığı gibi sanayileşme sürecinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu sürece imparatorluk olarak uyum çabaları belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa'da uygulanan merkantilist politikaların Osmanlılar tarafından izlenmediği görülmektedir. Hatta merkantilizmin önceliklerinden çok farklı olarak ithalatı teşvik edici ve seçici de olsa ihracatı kısıtlayıcı ekonomik politikalar Osmanlıların önceliği olmuştur.

Avrupa'daki çağdaşları milli devletlerin izledikleri ekonomik politikalarla karşılaştırıldığında Osmanlı ekonomi politikasında XIX. yüzyılın ortalarına kadar benzerlikler bulunmakla birlikte belirgin farklılıklar bulunmasının en önemli nedenlerin başında farklı tarihsel birikimler, coğrafi sınırlar, kültürel, toplumsal, siyasal ve ekonomik şartların varlığı bulunmaktadır. Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında ekonomik alanda önemli bir rolü olup da farklı olan ve farklı kalan kurumların başında vakıflar gelmektedir.

Buna karşılık tımdan iltizama, iltizamdan malikane ekonomisine geçiş süreci göz önüne alındığında Osmanlı'daki en önemli merkezi ekonomik kurumlarında ihtiyaçlara göre gerektiğinde hangi düzeyde önemli değişiklikler görülebileceğine ilişkin önemli örnekler de bulunabilir.

Osmanlı yönetici elitinin ekonomiye bakışının Avrupalı aktörlerden farklılık arz etmesi ve farklı öncelikleri bulunmasının XIX. yüzyıl öncesinde ithal mallarının büyük bölümünün Osmanlı ülkesinde üretilmeyen lüks ve diğer mallardan oluşması ve ekonomiyi ciddi anlamda tehdit etmemesi gibi reel gerçekliklerin de etkisi açıktır. Bu gerçeklikler yanında Batı'daki çağdaşlarından farklı dünya tasavvuru ve öncelikleri önemseyen Osmanlı düşünür ve ulema sınıfının başta yönetici elit olmak üzere ekonomik aktörler ve geniş halk kesimleri üzerindeki etkisi Osmanlı ekonomi politikğinin özgünlüğünde önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Osmanlı ekonomi politikğinin oluşumu ve uygulamaların belirginleşmesinde yerel ve evrensel düzeydeki iktisadi, siyasi ve sosyal gerçekliklerle birlikte düşünce ve ilim adamları sınıfının etkileri birlikte analize dahil edilmesi tutarlı bir bütünlük için önem arz etmektedir.

Başlangıçtan XIX. yüzyılın ortalarına kadar izlenen politikaların belirlenmesinde dış dinamiklerin etkisi her zaman olmuştur. Kapitalizmin oluşumu ve gelişiminde Avrupa ve dünya ekonomisinde yeni güçlerin ortaya çıkmasına ve buna paralel olarak dışsal dinamiklerin etkisi açıkça görülmesine rağmen güçlü oldukları dönemde Osmanlılar'ca izlenen ekonomi politikte kendi öncelikleri her zaman birinci derecede önemli rol oynamıştır. Çünkü Osmanlılar bu dönemde kendilerini doğu-batı ve kuzey-güney ekseninde "merkez" kabul ediyorlardı. Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ekonomi politikğinin belirlenmesinde dış dinamiklerin belirleyici etkisinden söz edilebilir. Daha açık ifade etmek gerekirse XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlılar kendi kurdukları ve geliştirdikleri sistemi esas alarak dünyadaki değişime uyum gösterirken, bu dönemlerden itibaren Batı Avrupa merkezli gelişen dünya ekonomisi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni güç merkezlerinin Osmanlı ekonomi politikğinin oluşumu ve ekonomik alandaki uygulamalarda referans olmaya başladığı gözlenmektedir.

Hint Okyanusundan Viyana'ya, Afrika ortalarından Kırım'a kadar geniş bir kara ve deniz coğrafyasında hükmetmelerinden kaynaklanan farklı şartlar söz konusu olsa da bu geniş coğrafyada Osmanlılar için uzun dönemde siyasal, sosyal ve ekonomik "denge"leri önceleyen bir ekonomi politik yaklaşım ön plana çıkarken, Batı Avrupalı ulus devletlerin ortaya çıktığı aynı dönemde bu coğrafyadaki ülkeler özellikle ekonomik alanda "geniş-

leme ve büyüme"yi temel öncelik olarak benimsedikleri görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Osmanlı ekonomi politikğinde "imparatorluk anlayışı" öncelikli iken Batı Avrupalı devletler "ulus devlet anlayışı" çerçevesinde bir ekonomik yaklaşımı benimsemişlerdir. Osmanlılar toplumdaki geniş kesimlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve özellikle sınai alanda kaliteli üretimi öncelerken aynı dönemlerde Batı Avrupalı uluslar için kar ve verimliliğe dayalı birikim modeli temel amaç olmuştur. Ulus devlet anlayışını benimseyen ülkelerde kendi ulusundan olan aktörlere ekonomik alanda öncelik tanınırken, başlangıçtan XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlıların anlayışında farklılıklar zenginlik olarak değerlendirilmiş ve farklı toplumsal kesim ve dinlere mensup kişilere ekonomide belli başlı etkin rollerin verilmesi tabii bir durum olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı ekonomi politikği bu çerçevedeki farklılıkları zafiyet olarak değil bir güç olarak değerlendirmiştir. Sonuçta farklı toplumsal ve ekonomik yapılar, farklı siyasal sorunlar, ilim ve düşünce adamlarının farklı dünya görüşü ve zihniyet yapıları ve yönetici elitlerin farklı öncelikleri Batı Avrupa ile Osmanlılar arasında XV. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar bu iki coğrafyada farklı bir ekonomi politikği oluşumu ve gelişimine zemin hazırlamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içeride ve dışarıda ortaya çıkan yeni durumlara göre Osmanlı ekonomi politikğinde klasik dönemdeki anlayıştan farklı olarak belirgin değişiklikler göze çarpmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren içte ve dışta karşılaşılan yeni sorunlarla birlikte hem ekonomik ve hem de siyasal alanda merkezileşme eğilimlerinin ön plana çıkmasıyla birlikte giderek "Batılı" referanslarla belirlenen ve imparatorluk anlayışının yerine "ulus devlet" paradigmasının Osmanlı ekonomi politikğinde de giderek ağırlığını hissettirmeye başladığı söylenebilir. Son dönemdeki bu yeni ekonomi politik anlayışın ortaya çıkması ve uygulanmasında dış dinamiklerin iç dinamiklerden çok daha fazla belirleyici olduğu ve bu sürecin İmparatorluğun son dönemlerine kadar devam ettiği açıktır.

Açıklamalar

¹ Başlangıçta, "Ekonomi Politik", veya "Politik Ekonomi" ulus devletlerde üretim veya tüketimin sınırlı parametrelerle teşkilatlandığı durumların incelenmesi anlamına gelmekteydi. *Economie Politique* deymi ilk olarak 1615'te Fransa'da Antoine de Montchrétien'in meşhur kitabı *Traité de l'économie politique*'de yer aldı. Adam Smith'in 1776 yılında yayınladığı *Ulusların Zenginliği* adlı eseri, modern iktisat biliminin doğuşunda bir milat olarak kabul edilmektedir. Smith'le başlayan ve David Ricardo, Robert Malthus ve John S. Mill ile 1870'lere kadar devam eden dönemde klasik iktisatçıların eserlerine bakıldığında yaptıkları şeyin "politik iktisat" olduğu "iktisat" biliminin ise XX. yüzyılın başlarında Alfred Marshall ile birlikte yerine oturduğu söylenebilir. Karl Marx'ın

çalışmaları da aynı kapsamda değerlendirilebilir. Osmanlılar döneminde iktisatla ilgili ilk eserlerden biri 1881 (H-1296) de basılan Ahmet Mithat Efendi'ye ait *Ekonomi Politik* kitabıdır. Bu gerçeklikler ışığında ilgili dönemin “ekonomi politik” çerçevede değerlendirilmesi yerinde bir yaklaşım olarak düşünülebilir.

- 2 Türklerin ticareti kötü bir şey olarak değerlendirdiklerini düşünen Robert Mantran (1986) “Şurası muhakkak ki dini yasaklar, tam anlamıyla bir Türk dış ticaretin gelişmesi konusunda etkili olmuştur, ama yeterli sebep teşkil etmez. Nitekim Türklerin iç ticarete mevcut olmadığını söyleyemeyiz. ... [A]nlaşılan, imparatorluğun teb'asından olmayan kafirlerle, yani dar-ül-harb nüfusu ile temas, dinin gerekleriyle çelişir gibi görünmüştür onlara; o kafirlerin İstanbul'a veya diğer limanlara gelmesi ise, tam tersine, daha aşağıda bir seviyede olmalarının alametidir: Türk, “düşman” ellerinde, barış durumunda olduğu düşman ellerinde dahi, mallarını satarak kendini alçaltmaz”. Buna karşılık Stoianovici, “yabancı ülkelere giden (Osmanlı) tüccarlar, memleket içinde ticaret yapanların tersine, sürekli olarak yabancı kültürlerin ve uygarlıkların yozlaştırıcı etkilerine maruz kalıyorlardı. Hakim dinin (yani islamiyetin) siyasi ve dini yetkilileri, yabancı etkileri asgariye indirme yolundaki kutsal misyonlarının tamamen bilincindeydiler...” demektedir (1960, 237).
- 3 Doğu-Batı ticareti konusundaki literatür için bk. Bulut (2003). Kuzey-Güney ticareti konusunda bk. İnalçık (2004) ve Faroqhi (2004).
- 4 Bu konuda geniş literatür için bk. Bulut (2003)
- 5 Bilindiği gibi Ülgener, Weber'in Batı Avrupa'daki Kalvinist'lere yüklediği misyonu Osmanlılar'daki tasavvuf ekollerinden Melamilik ekolüne yüklemektedir. Bu ekolün Osmanlı iktisadi hayatındaki etkisizliği Ülgener'in temel problematığıdır. Ülgener, Batı Avrupa Protestan Kalvinistler sayesinde önce ticaret kapitalizmine (merkantilizm) sonra da endüstriyel kapitalizme yönelirken Osmanlılar hakim tasavvuf paradigmasından dolayı “rant kapitalizmine” sürüklendiklerini iddia etmektedir.
- 6 Osmanlı ulemasının bu yaklaşımı karşısında daha önce de anıldığı gibi XX. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan Fransız tarihçi Fernand Braudel (1972) Osmanlı dünyasındaki ekonomiyi bir dünya ekonomisi (*world economy*) olarak değerlendirmek gerektiğini düşünürken, Amerikalı sosyal bilimci Immanuel Wallerstein (1979) da üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafyaya hakim olan bu devleti bir dünya imparatorluğu (*world empire*) olarak analiz etmenin gerekliliğine işaret etmektedir
- 7 Bilindiği gibi Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayan ve neredeyse son dönemlere kadar devam eden dönemde devlet örfi hukuka dayanarak vakıflar konusunda bir takım tasarruflarda bulunmuştur. Oysa vakıf alanı esasen şer'i hukukun konusudur. Bu uygulamalarda ulema sınıfının tavrı devletin işini zaman zaman zorlaştırmış zaman zaman da kolaylaştırmış denilebilir.
- 8 “Marmara ekonomik ünitesi” yaklaşımı Osmanlı Devleti'nin Bizans'la geliştirdiği ekonomik ilişkilerden sağladığı avantajlar üstüne kurulup geliştiğini açıklayan bir modeldir. Bu yaklaşımda deyim yerindeyse alt yapının ve çevre koşullarının etkisi vurgulanırken bu teze karşılık ileri sürülen tezde ise “Gaza (Fetih) Ruhı” olarak tanımlanabilecek olan ve

- zihniyet merkezli olan açıklama biçimidir (geniş bilgi için bk. Wittek 1938, Akdağ 1949, Köprülü 1943, Barkan 1942, İncelik 1951).
- ⁹ Osmanlıların kapitalizmin yükselişinde önemli rol oynayan ülkelerden olan Hollanda ile ilişkiler için Bulut (2001), İngiltere ile ilişkiler için Kütükoğlu (1974) ve Fransa ticareti için Eldem (1998)'e bakılabilir.
- ¹⁰ Genç'e göre "Osmanlıların, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar genellikle maliyetin üstüne ekledikleri kâr, -sektöre ve bölgelere göre dalgalanmalar göstermekle birlikte yüzde beş ile on beş arasındadır. Esas koridor bu aralık olmakla birlikte, bazen yüzde beşin altına, hatta yüzde ikiye kadar düştüğü, ama aynı zamanda yüzde yirmiye kadar çıktığı da oluyordu. Fakat ortalama kârın, ihtisapla ilgili kanunnamelerde, yüzde on diye ifade edildiğini görüyoruz. Bunun yanında, emeğe değer verdikleri için çok zahmetli işlerde kâr oranını yüzde yirmi ikiye kadar çıkardıkları da oluyordu. Mesela bir çivi imalatında tanınan kâr oranı yüzde yirminin üzerindedir" (2008).
- ¹¹ Osmanlı devleti'nde XVIII. yüzyıl'dan itibaren güç kazanmaya başlayan yerel güçlerin yarı resmi adıdır. Dirlik sisteminin bozulmasından sonra devletin, asker ve vergi toplama işlerini üstlenen bu kişiler zamanla güç kazandılar. Kazanılan bu güç, bir süre sonra ailelere ve soylara da yansımaya başladı. Padişah II. Mahmut (1808 - 1839) zamanında, 1808 yılında devlet ayanların varlığını imzalanan Sened-i İttifak ile onayladı. Daha sonra güçleri kırılarak padişahın en güvenilir unsurları haline geldiler.
- ¹² Müsadere uygulaması XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, II Mahmut döneminde bu uygulamaya son verilmiştir. Osmanlı'daki müsadere kurumu konusunda geniş bilgi için bk. (Cezar 1977).
- ¹³ Osmanlı kapitülasyon politikasında ekonomik gerekçeler kadar Avrupa'daki siyasal gelişmeler dikkate alınarak Batı'daki denge politikası (*balance of power*) son derece önemli rol oynamıştır. Burada Osmanlı ekonomi politikasında önemli bir yer tutan kapitülasyonların sadece ekonomik alandaki önemi üzerinde durulacak, siyasal gerekçeler üzerinde durulmayacaktır.

Kaynaklar

- Ahmet Mithat Efendi (1881). *Ekonomi Politik*. İstanbul. Yy.
- Akdağ, Mustafa (1949) "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" *Bellekten* 51: 497-571.
- Allen, W.R. (1987). "Mercantilism". *Mercantilism*, Ed.: Eatwell et. al. 3: 445-448.
- Barkan, Ömer Lütfi (1942). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* II: 279-362.
- Bulut, Mehmet (2001). *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period, 1571-1699*, Hilversum: Verloren.

- _____, (2003). "Erken Modern Dönem Osmanlı Ticaret Literatürüne Genel Bir Bakış". *Literatür Dergisi, Türk İktisat Tarihi Sayısı 1/1*: 219-244.
- _____, (2007). "Merkantilistler Karşısında iki Osmanlı Düşünürünün İktisadi Yaklaşımları: Birgivi Mehmet Efendi ve Kınalızade Ali Efendi". *Birinci Türkiye İktisat Tarihi Kongresi 7-8*. Eylül, İstanbul.
- _____, (2009). "Reconsideration of Economic Views of a Classical Empire and a Nation State during the Mercantilist Ages". *American Journal of Economics and Sociology* 68/3: 791-828. iye İktisat Tarihi Kongresi, 7-8 Eylül, İstanbul.
- Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II/2*. Trans.: S. Reynolds, Glasgow: William Collins.
- _____, (1984), *Civilisation and Capitalism, 15th –18th Century*. Vol. III. Trans.: S. Reynolds. New York: Harper & Row.
- Cezar, Yavuz (1977). "Bir Ayanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)". *Bellekten* XLI/161: 41-78.
- Clark,Edward C. (1976). "Osmanlı Sanayi Devrimi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 84: 16.
- Coşgel, Metin (2006). "Agricultural Productivity in the early Ottoman Empire". *Paper Presentation at the Internatinal Economic History Congress, Session 52*, Helsinki.
- Çizakça, Murat (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- _____, (2006). " Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları". "Türkiye'de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet." Ed. Aydın, D. vd. İstanbul: TÜSEV Yayını. 21-32.
- Diamond, Jared (2003). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. Çev.: Ü. İnce. Ankara: TÜBİTAK Yay.
- Eldem, Ethem (1998). *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
- Faroqhi, Suraiya S. (1998). "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik

- Faaliyetleri". *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Ed.: Ç. Keyder ve F.Tabak. İstanbul: Tarih vakfı yurt Yay. 82-100.
- _____, (2004). *The Ottoman Empire and the World Around It*. New York: I.B.Tauris&Co.Ltd. Press.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1935). "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı". *İş Mecmuası* I: 46-48.
- _____, (1946), *Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Fleet, Kate (1999). *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*. Cambridge: University Press.
- Genç, Mehmet (2002). "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*". 2. Basım. İstanbul: Ötüken.
- _____, (2008). "Osmanlı İktisadi Yapısı". *Türkiye Ekonomi Kurumu Konferansı*. 4 Nisan 2008. Ankara.
- Güçer, Lütfi (1987). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası". *Türk İktisat Tarihi Yıllığı* I. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay. 1-128.
- Hecksher, E. (1994). *Mercantilism*, 2 Vol. London: Routledge.
- İnalçık, Halil (1951). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle" *Bellekten* XV: 629-690.
- _____, (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* I. Çev: H. Berktaş. İstanbul: Eren Yay.
- _____, (2009). *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar* I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Kafadar, Cemal (2008). *Kim Var imiş biz burada yoğ iken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*: İstanbul: Metis Yay.
- Köprülü, Fuat (1943). "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları". *Bellekten* 27: 430-441.
- Kurat, Akdes Nimet (1976). "The Reign of Mehmed IV, 1648-87". *History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*. Ed: M. A. Cook. Cambridge: University Press. 157-177.

- Kütükoğlu, Mübahat. (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I, II, 1580-1838*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Lopez, Robert. S. (1971). *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Mantran, Robert (1986). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev.: M.A. Kılıçbay, Ankara: TTK.
- Mardin, Şerif (1990). "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)". *Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler II*, İstanbul: İletişim. 51-115.
- Masters, Bruce (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1780*. New York: New York University Press.
- Montchrétien, Antoine de (1615). *Traité de l'economie politique*. Paris: Dost Kitabevi Yay.
- Pamuk, Şevket (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yay.
- _____, (2008). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Panzac, Daniel (1992). "International and Domestic Maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th Century". *International Journal of Middle East Studies* 24/2: 189-206.
- Pirenne, Henry (1982). *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. Çev. Ş. Karadeniz. İstanbul: Dost Kitabevi
- Polanyi, K.C.M. Arsenberg and W. H. Pearson (1957). *Trade and Market in the Early Empires; Economies*. Glencoe: Free Press
- Sarç, Ömer Celal (1940). *Tanzimat ve Sanayimiz*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Smith, Adam, (2003). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Bantam Dell.
- Sombart, Werner (2005). *Kapitalizm ve Yahudiler*. Çev. S. Gürses. İstanbul: İleri Yay.
- Stoianovich, T. (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant". *Journal of Economic History* 20: 234-313.
- Tabakoğlu, Ahmet (1994). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah.

- Toprak, Zafer (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Ülgener, Sabri (1981a). *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Der Yay.
- Wallerstein, Immanuel (1979). "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research". *Review III/3*: 389-98.
- Weber, Max (1968). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: London: Allen and Unwin.
- Witteck, Paul (1938). *The Rise of the Ottoman Empire*. London: Royal Asiatic Society.

A New Look at the Ottoman Political Economy

Mehmet Bulut*

Abstract

The world history witnessed many empires which lived longer and dominated greater area than Ottoman Empire, but all of them ruled prior to modern capitalism era. Ottoman Empire, on the other hand, succeeded to survive for a long time during the rise of modern capitalism while being geographically very close to the actors of capitalism and capitalist system. During the time period when Ottomans reached their largest extent, all the countries which were in the center of capitalist establishment were actively engaging in colonial activities in Asia, Africa and America. They created colonies in these regions and controlled the economic resources for a long time. In other words, European-based sovereign powers of the modern system succeeded to control and rule the whole world except the Ottoman Empires land. Surely there are many economic, social, political, geographical, cultural and historical causes behind this situation and they need to be examined more closely by the researchers. Without any doubt, Ottoman political-economy played a very important and determinant role in this result. Therefore, it is imperative to analyze the features of Ottoman political-economy, its basic dynamics, similarities and differences with its contemporaries in this context. This study aims to shed a light on this area.

Keywords

Ottomans, Europe, economics, economic mentality, political economy, mercantilism, capitalism, liberty, control and intervention, capitulation

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt University, Department of Economics – Ankara / Turkey
mehmetbulut@ybu.edu.tr

Аннотация

Ключевые Слова